

Kishevesi Hevenesi Gábor.

– A magyar történeti forráskutatás első szervezője. –

Írta: HÓMAN BÁLINT.

Hazánkban Mátyás király korában találkozunk a történeti forráskutatás első nyomaival. A renaissance eszmevilágának diadalmas bevonulását nálunk is, mint mindenütt nyomon követte a nemzeti múlt iránt való érdeklődés fokozódása. A főúri és főpapi könyvbarátok, a humanista tudósok figyelme a klasszikus ókor történetéről áterjedt a magyar történetre s a nagy könyvgyűjtők, a klasszikus auktorok mellé igyekeznek könyvtáraikba a magyar múlt krónikáit is megszerezni. Mátyás és II. Ulászló korából tizennégy önálló másolatát, folytatását és kivonatát ismerjük a korábbi hazai források alapján Nagy Lajos korában irt két krónikavariánsnak.¹ A magyar történelem két idegen művelője – a Mátyás megbízásából dolgozó BONFINI ANTAL és a magyar történet tanulmányozására Beatrix királyné által felkért RANSANO PÉTER – már történetünk addig ismeretlen forrásainak felkutatására is kísérletet tett.² Noha e krónikások egyszerű másolók, középkori kompilátorok voltak s noha BONFINI és RANSANO a szoros értelemben vett magyar történet forrásai közül még igen keveset ismertek, munkásságukban ismerhető fel a magyar történet forrásainak felkutatására irányuló tudatos törekvés első csiréje.

A XVI. század elején a humanista tudomány fejlődését oly kedvezően befolyásoló udvari élet fokozatos elsenyvedése, majd a gazdasági bajok s az országos katasztrófa nyomán a nemzetre szakadt gondok – sajnos – útját vágják e csira megerősödésének és kifejlődésének. A Jagellók és az erdélyi fejedelmek udvarában s a külföldön humanista műveltségre szert tett ifjak lelkében tovább él a renaissance szelleme, de új és

¹ E krónikamások, kivonatok, illetőleg átdolgozások: 1. *Budai Krónika* (Chronica Hungarorum. Ed. HESS ANDRÁS. Buda, 1473). 2. *Sambucus-Codex* (Bécs udv. könyvtár: Cod. Lat. 3374). 3. *Vatikáni Codex* (Cod. Vat. Lat. No. 6970. Variánsokat közölt belőle Lucius: *Inscriptiones Dalmaticae*. 1673. – Újra ráakadt 1924-ben LUKCSICS PÁL). 4. *Cornides-Codex* (FLORIANUS: *Fontes domestici* IV. 90-98-ig). 5-7. *Bécsi rövid krónikák* (Bécsi udv. könyvtár Cod. Lat. 325, 3381, 3471 sz.). 8. *Müncheni rövid krónika*. (Müncheni kir. könyvtár Cod. Germ. 311.) 9. *Müncheni krónika*. (U. o. Cod. Lat. 5309. FLORIANUS, III. 214-249) 10. *Béldi-Codex*. (Egri érseki könyvtár.) 11. *Teleki-Codex*. (M. Tud. Akadémia könyvtára.) 12. *Thuróczy-Codex*. (Bécsi udv. könyvtár 3455.) 13. *Dubnici Krónika* (M. Nemzeti Múzeum könyvtára, FLORIANUS, III. 1-204. 1.) 14. THURÓCZY JÁNOS: *Chronica Hungarorum*. Augsburg, 1488. és Brünn 1488.

² BONFINI forrásairól CSÁSZÁR. A magyar művelődés a XV. században Bonfini alapján. Budapest, 1902. 24-28; RANSANO maga adja forrásai jegyzékét. FLORIANUS IV. 118. 1.

nagy alkotásokra nem volt képes. A XVI. század történetírásán világosan felismerhető a klasszikus és humanista történetírás formai hatása, de a külföldi humanisták fejlettebb történeti módszerének, a forráskutatásra való tudatos törekvésnek alig látjuk nyomát. A középkor történetére kizárólagos tekintélyül ismerik el a csodált BONFINI-í; őt és klasszikus előképeit utánozzák saját koruk történetének feldolgozásában. A jelesebb történetírók is – mint FOEGÁCH FERENC, ISTVÁNFY MIKLÓS – megelégedtek az esetlegesen kezükhöz jutott anyaggal; rendszeres búvárkodásra nem gondoltak. A *Váradí Regestrum* 1500-iki kiadása legfeljebb HELTAI-nak és MARTNUZZI-nak a történeti ritkaságok iránt való fogékonyságát árulja el. A XVI. század tudós főpapjainak kéziratos törvénygyűjteményei s a magyar törvényeknek ezeken alapuló első kiadása¹ sem a történeti érdeklődésnek, hanem a jogszolgáltatás és az országos politika gyakorlati szempontjainak köszönhetően létrejöttük. Hosszú időn át csak VERANCICS ANTAL esztergomi érsek végzett történelmi érdekből kiinduló forráskutatást. Az utolsó humanista primás tisztában volt a forráskutatás fontosságával és BONFINI folytatásául tervezett nagy művéhez évtizedeken át gyűjtötte a legkülönbözőbb természetű kútföket.² Az idegenbe szakadt ZSÁMBOKY (SAMBUCUS) JÁNOS nem volt a szó szoros értelmében historikus, de mint vérbeli humanista és polyhistor, érdeklődött nemzete múltja iránt is és a renaissance könyvgyűjtő tudósainak lelkesedésével összehordott gazdag könyvtárából a magyar történet számos elbeszélő forrását hozta napvilágra. BONFINI művének teljes kiadásához függelékül adta ki BRODARICS, HEROLD, RITIUS, CALLIMACHUS, OLÁH, CORTESIUS, BAKSAY műveit, a Habsburg házassági szerződéseket és külön címlappal „Bonfini illusztrálására”, tehát kifejezetten történelmi érdekből a középkori magyar törvényeket,³ amit WEBŐCZY ugyanakkor külön kötetben a magyar törvények generális indexent c kíséretében kiadott *Hármaskönyve* egészített ki.⁴ ZSÁMBOKY kiadványa az első nyomtatásban megjelent magyar történeti forrásgyűjtemény, mely azonban még magán viseli az ötletszerű adatgyűjtés bélyegét. Rendszeresebb kollekción a hírneves francia diplomata és történetíró, BONGARS JAKAB magyar történeti forrásgyűjteménye.⁵ BONGARS ban törökországi követsége alkalmával ébredt fel a magyar nemzet múltja iránt való érdeklődés. Külföldi tudósok korábban is adtak ki szórványosan magyar történeti forrásokat, így SCHARDIUS SIMON,⁶ de BONGARS volt az első, aki a magyar történet összes elbeszélő forrásainak összegyűjtését tűzte célul. Huszonöt elbeszélő kútfőt és több erdélyi római feliratot tartalmazó műve közelmásfél száz évig a magyar történet forrásainak egyetlen nagyjából szabású rendsze-

¹ A legnevezetesebb gyűjtemények MOSÓCZY ZAKARIÁS váci, TELEGDY MIKLÓS pécsi püspök és ILOSVAY ISTVÁN egri prépost kollekcói. Ezek szolgáltak alapul a *Décréta, Constitutiones et Ariiculi Regum Incltyi Regni Hungariae*. Nagyszombat, 3584. c. kiadásnak.

² Forrásgyűjtése 12 kötetben a Monumenta Hung. Hist. írók sorozatában. V. ö. SÖRÖS: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898.

³ ANTONII BONFINII Rerum Ungaricarum decades quator cum dimidia. His accessere JOANNIS SAMBUCCI aliquot appendices et alia; una cum priscorum regum Ungariae decre'is, Francofurti, 1581.

⁴ STEPH. WERBEUZI, Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii. Bécs 1581. (SZABÓ K. Régi magy. könyvt. III/1.704. sz.)

⁵ Rerum Hungaricarum Scriptorum Varii Historici et Geografici. Frankfurt, 1800. Több magyar vonatkozású művet tartalmaz az általa ugyanakkor kiadott Rerum Moscoviticarum Auctores Varii c. mű is.

⁶ Historicum Opus. Basileae, 1574.

res nyomtatott gyűjteménye volt. A XVI. század végén egy fiatal erdélyi tudós, SZAMOSKÖZY (ZAMOSIUS) ISTVÁN, mint páduai egyetemi hallgató adta ki az erdélyi római köemlékek sorozatát,¹ majd mint a gyulafehérvári hiteshely levéltárosa és Bocskay fejedelem udvari historikusa a XVI. századi történetünk forrásainak rendszeres felkutatásához fogott. „0 az első történetírónk, aki ifjúkorától kezdve következetesen készül hivatásához és az első magyar ember, aki csak történettudós akar lenni, semmi más”,² aki rendszeres levéltári kutatások alapján dolgozott s a legnagyobb teljességre törekedve gyűjtötte művéhez az anyagot. Sajnos SZAMOSKÖZY nem teremtett iskolát, kutató tevékenysége elszigetelt, subjektív jelenség maradt; követője nem akadt, sőt értékes gyűjteménye is szétszóródott, miután azt a XVII. században BETHLEN FARKAS kiaknáta.³ Munkássága mégis korszakot jelöl történetírásunk történetében. Vele és ISTVÁNFY Miklóssal zárul hazánkban a humanista történetírás korszaka.

A renaissance, ha nem nagy bőséggel is, meghozta a maga gyümölcsét a magyar történeti forráskutatás terén. A reformáció és ellenreformáció külföldön oly jelentős hatásának azonban semmi nyomát sem találjuk. A XVI. és XVII. század magyar történeti irodalmából hiányznak a hitviták korát jellemző, rendszeres kutatáson alapuló egyháztörténeti művek. A Jézus-Társaság Rómában élő tudós tagja, INCHOFER MENYHÉRT tervbe vette ugyan a magyar egyháztörténet forrásainak felkutatását és feldolgozását, de műve csonka maradt⁴ és különben is munkássága a jezsuiták nemzetközi tudós szervezetének munkásságába kapcsolódik be s az egykorú magyar történetírással semmi közössége nincs. Idehaza az ellenreformáció nagy vezérei – OLÁH MIKLÓS és PÁZMÁNY PÉTER – a Jézus-Társaság magyar házainak és a katolikus iskolaügynök megszervezésével alapját vetették a későbbi kor szervezett kutatómunkásságának, de az egyháztörténeti kutatómunka megszervezésére még nem gondoltak. A magyar történeti kutatás szempontjából a reformáció és ellenreformáció nagy szellemi mozgalma hatástalanul zajlott le.⁵

A csendes, tudós búvárkodás, a rendszeres kutatómunka kora a külső harc és belső küzdelmek eldőlte után, a XVIII. század elején következett be. Katholikusok és protestánsok, akiket a letűnt században a theologus vitakozások és fegyveres pártharcok foglaltak el, a századfordulón egyidőben ébredtek a történeti kutatómunka fontosságának tudárára. A hollandi jezsuiták és a német protestáns tudósok példájára, az egyháztörténet problémáinak tisztázásával igyekeznek saját igazukat védeni és bizonyítani. E cél érdekében indul meg az a nagyszabású egyháztörténeti kutatómunka, aminek további eredménye kritikai történetírásunk megalapítása lett. A rendszeres kutatómunka megindítója és megszervezője a bécsi Pazmaneum nagytudományu magyar rektora, HEVENESI GÁBOR volt.

KISHEVESI HEVENESI GÁBOR (1656-1715.) előkelő vas megyei nemes család sarja, tizenöt éves korában lépett a Jézus-Társaságba. A bécsi,

¹ *Analecta Lapidum Vetustorum et Nonnullarum in Dacia antiquitatum.* Padua, 1593.

² SZEKFÜ: Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához. Bpest, 1904.

³ Gyűjtésének és művének korunkra jutott töredékeit ld. *Mon. Hung'. Hist. SS.* *XXL, XXVIII-XXXI.*

⁴ *Annales ecclesiastici regni Hungariae.* Tomus I. Róma, 1644.

⁵ V. ö. ANGYAL DÁVID: A XVII. század történeti irodalma. (Beöthy-Radics: Képes magyar irodalomtörténet, o. kiad. I. kötet.) HUMAN: Tudományos történetírásunk megalapítása. Budapest, 1920.

grazi, győri és nagyszombati rendházakban folytatott tanári működés után Bécsbe került s ott a Szt. Antalról nevezett noviciatus, a bécsi kollégium és a Pazmaneum rektoraként működött. E minőségeiben belső bizalmasa és gyóntatója GRÓF KOLLONICH LIPÓT esztergomi bíboros érseknek.

I. Lipót király is többször kérte ki tanácsát, különösen egyházpolitikai természetű magyar ügyekben. Sokat fáradozott a görög egyházi unió létrehozatalán. 1711-ben a rend Magyarországot is magába foglaló ausztriai tartományának főnökévé választatott s e méltóságban működött 1715. márciusában bekövetkezett haláláig. HEVENESI, aki nagy érdemeket szerzett rendi templomok, intézetek alapítása és felvirágoztatása körül, kortársai a Jézus-Társaság legkiválóbb tagjának tartották aszkéta élete, nagy tudománya és éjt-napot egygőzítő buzgó munkássága miatt.¹ Több theologiai munkát írt s ezek egyikében a bollandisták eredményeinek felhasználásával a magyar szentek életét írta meg.²

A XVII. század utolsó éveiben HEVENESI az ellenreformáció történetíróinak és főleg hollandi rendtársainak munkásságán fellelkesülve, a magyar egyháztörténet eredeti forrásokon alapuló feldolgozását vette tervbe. E szándékát nagy elfoglaltsága és idő előtti halála miatt nem valósíthatta meg, de megindította a rendszeres egyháztörténeti forráskutatást.

Az eredeti forrásadatok összegyűjtésének fontosságát felismerve, HEVENESI első feladatának a kutatómunka megszervezését tekintette. 1695 táján bocsátotta ki korszakos jelentőségű felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére és hozzá leendő beküldésére.³ A bevezető sorokban a magyar egyháztörténeti kutatás hátramaradásáról panaszkodik s ennek okát az alkalmas írók hiányában és a levéltárak pusztulásában látja. Ezért közös adatgyűjtő munkára szólítja fel mindazokat, akik a történeti múlt iránt érdeklődnek. A célt a magyar egyháztörténet feldolgozásában, illetőleg INCHOFERnek a XI. század közepéig terjedő úttörő műve folytatásában jelöli meg olyképpen, hogy e műben Magyarország politikai története is alapos megvilágításhoz jusson. Ezután részletes utasításokat adva a kutatók számára, pontosan kijelöli a forrásgyűjtés irányát. Nyomatott művek kivonatolása és bibliográfiai ismertetése mellett az okleveles források összegyűjtésére helyezi a fősúlyt, de kiemeli a feliratos emlékek és a hiteles szájhagyományok gyűjtésének fontosságát is. Ez utóbbiak tekintetében óva int a mesék és gazdátlan fecsegések feljegyzésétől. A gyűjtőktől megkívánja a forrásadatok, a másolt források lelőhelyének és egyéb külső körülményeinek pontos feltüntetését és a tulajdonnevek betűhív másolását. A forrásanyagot hat csoportba osztva a legaprólékosabb részletekig kiterjedő figyelemmel állapítja meg a kutatás körét. A gyűjtésnél követésre ajánlott szelekciós elvek HEVENESI fejlett kritikai érzékét, az egész kis szabályzat a kor

¹ KAPRINAI: Gabriel Hevenesi, (Collectif) Kaprinaiana in 4-o. 88. köt. 139-149. 1.) és Elogia defunctorum patrum S. J. (Coll. Kaprinaiana in 2-o. 5 köt.); KATONA: História Critica. XXXVIII. 864-866. 1-, HORÁNYI: Memoria Hungarorum. II. 108-113., 1., SZINNYEI: Magyar írók élete. IV. 835-841. hasáb; VELICS: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Bpest, 1914 III. 31-84. 1.

² Ungariae sanctitatis indicia, sive brevis quinquaginta sanctorum et beatorum memoria... Tyrnaviae, 1692. 2. bőv. kiadás. U. o. 1737.

³ Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis a P. GABRIELE HEVENESI compositus et typis datas. Nyomatott példányát nem ismerem; írott másolata az Egyetemi Könyvtárban (Coll. Kaprinaiana in 4-o. 42. köt. 212-226. 1.)

legjelesebb történettudósainak színvonalán mozgó tudományos készültségét árulják el.

A felhívás teljes sikerrel járt. GRÓF KOLLONICH LIPÓT bíboros hercegprímás, az udvari kamara elnöke nagy lelkesedéssel karolta fel HEVENESI tervét, a magyar egyháztörténet tudományos feldolgozásától a katolicizmus megerősödését remélve. Mint a közhatalom első reprezentánsa, megértéssel támogatta a nagyszabású kutató munkát és – hazánkban elsőnek – megnyitotta a hivatalos és egyházi levéltárak addig féltve őrzött ajtaját. Primási levéltárosát, a protestáns hitéért gályarabságot szenvedett papból nagyszombati tanárrá lett OTROKOCSI FORIS FERENCET megbízta az esztergomi érseki és káptalani levéltárak rendezésével és okleveles anyaguk lemásolásával. Egyidejűleg, mint az udvari kamara elnöke utasítást adott a pozsonyi kamarai levéltár országos érdekű oklevélanyagának másolására s a jezsuita rendfőnökkel egyetértve Rómába küldte CSELES MÁRTONT (1641 – 1709) a vatikáni levéltár kiaknázására. Egy másik szerzetessel a fehérvári keresztesvitézek levéltárát másoltatta le. A megbízásból készült másolatköteteket formális hitelesítő záradékkal, aláírásával és pecsétjével ellátva adta át HEVENESINEK „in subsidium Historiae Ecclesiasticae regni Hungariae continuandae”.¹ Összesen 49 hatalmas, jobbára középkori okleveles anyagot tartalmazó kötetet bocsátott ily módon HEVENESI rendelkezésére. Az ő megbízottain kívül a jezsuita atyák egész sora – köztük BZSENSZKY RUDOLF, az erdélyi anyag lelkes kutatója – buzgólkodott HEVENESI útmutatása nyomán történetünk forrásainak összegyűjtésén és másolásán. A munkából maga HEVENESI is alaposan kivette a részét. Bár az anyagnak csak kis részét másolta, majdnem minden kötetben találunk tőle származó másolatokat és jegyzeteket és külön kötetben az egész anyagot összefoglaló, sajátkezűleg irt indexét. Rövid idő alatt 133 vaskos kötetre terjedő forrásanyag gyűlt össze, melyből 127 jutott korunkra.²

A gyűjtemény a Jézus-Társaság feloszlása után lefoglaltatván, PRAY GYÖRGY kezdeményezésére és közbenjárásával a budapesti Egyetemi Könyvtárban jutott végleges elhelyezéshez. A 93 ivretű kötetes fegyűjtemény 87 kötetét a kéziratárban *Collectio Hevenesiana* cím alatt külön gyűjteményként őrzik, két kötetét ugyanott az eredeti oklevelek gyűjteményében egyes darabokra szétválasztva, egy harmadikat a kéziratár törzsgyűjteményébe besorozva találjuk; egy kötet KOLLÁR könyvtárával a bécsi udvari könyvtárba került, kettő elveszett vagy lappang.³ CSELES

¹ A teljes záradék szövege: Quod haec Manuscripta sunt ex archivo camerae Posoniensis (v. capituli Strigoniensis) ad meam requisitionem fideliter de verbo ad verbum transsumpta et a me R. P. Gabrieli HEVENESI SOC. Jesu data, in subsidium Historiae Ecclesiasticae Regni Hungariae continuandae, testőr nomine subscripto et sigillo appresso. Viennae, 30. Septembris 1702 (v. 7. Augusti 1703). LEOPOLDUS Cardinalis a KOLLONICZ m p. archiepiscopus Strigoniensis.

² A *Collectio Hevenesiana* I kötetének 1-4. lapján található 1734 évi kimutatás még csak 129 kötetről szól, kimaradt belőle a keresztesek 3 kötetes oklevéltára és HEVENESY indexe. A főgyűjtemény részletes tárgymutatóját ld. Catalogus manuscriptorum Bibliothecae regiae se. Universitatis Budapestinensis. Tomus II. pars. 2. Budapest, 1894. 395-700 L, a többi kötetekét u. ott Tomus I. a megfelelő helyeken elszórtan

³ *Collectio Hevenesiana*. Tomi I-IV, VI-X, XII – LXII, LXIX-LXXIII, LXXV-XCI. Az V. és XCII. nincs meg, a XCIII. kötet *Ab* 72 sz. alatt, a LXVIII. és LXXIV. darabjai a *Litterae originales* csoportjába évről-évre beosztva. A XI. kötet a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban. (A Coll. Hevenesiana jelenlegi XCII-XCIV- kötetei s a Kegyesrend bpesti könyvtárából 1919-ben az Egyetemi Könyvtárba visszakertült négy kötet a nagy gyűjtemény egyes köteteinek másolatát tartalmazza.)

MÁRTON 11 kötetes gyűjtése¹ s a kisebb 13 negyedrétkötetes gyűjtemény 9 kötete,² a jezsuita atyák elogiumait tartalmazó 12 kötet,³ valamint a fehérvári keresztesek oklevéltára⁴ s az egész gyűjtemény indexe⁵ a kéziratár törzsgyűjteményében van elhelyezve.

A KOLONICHTól származó 49 kötet az esztergomi érseki és káptalani, pozsonyi kamarai, fehérvári keresztes és vatikáni levéltárak anyagán ldvül egyházi vizitációk jegyzőkönyveit, a Quadripartitum másolatát s a görög egyházi unióra vonatkozó forrásanyagot tartalmazza.⁶ A SZAMOSKÖZY műveit és gyűjtését tartalmazó 4 kötet⁷ valószínűleg KOLLONICH vagy talán BZSENSZKY közvetítésével jutott HEVENESIhez. Harminchárom kötetben vegyes történeti anyag,⁸ jobbára XV-XVIII. századi, kisebb részben középkori egyháztörténeti természetű oklevelek, levelek, országgyűlési iratok, történeti jegyzetek, történeti művek másolatai⁹ és kivonatai¹⁰ találhatóak. 28 kötetben¹¹ és a jezsuita atyák elogiumait tartalmazó gyűjteményben különálló darabok – eredeti oklevelek és levelek, másolatok, kivonatok és feljegyzések – vannak egybegyűjtve. E 28 kötet anyaga túlnyomórészt kortörténeti (1650-1712.) forrás és csak igen csekély részben korábbi.¹² A többi köteteknek elsősorban egyháztörténeti természetével szemben ezekben igen értékes politikai történeti anyag található.

HEVENESInek ez a hatalmas gyűjteménye két évszázadon át valószínű kincseshányója volt a magyar történetíróknak és forráskiadóknak, sok ma már elveszett eredeti forrás egyetlen másolatát őrzi¹³ és – noha tekintélyes része azóta nyomtatásban is megjelent – máig nélkülözhe-

¹ Excerpta ex archivo Vaticano per MARTINOM CSELES. Tomi I-XL in folio Romano, *Ab* 50. szám alatt. LÁNCZY GYULA: Vatikáni anyagok Magyarországnak Szt. István király által pápai hűbérül való felajánlásához (Századok, 1901). c. dolgozata 917-921. lapján CSELES e gyűjtésének indexét közli egy vatikáni kéziratból s azt egy ismeretlen jezsuitának tulajdonítva, a Szilveszter bullával kapcsolatban téves következtetéseket fűz hozzá.

² *Ab* 23, 24, 28, 30, 50 I-III, *G.* 6 és *Collectio Kaprinaiana in 4-o.* 72. kötet A hiányzó 4 kötet is valószínűleg az Egyetemi Könyvtárban van, de eddig nem tudtam feltalálni.

³ *Elogia defunctorum Societatis Jesu.* Tomi I-XII. in folio. *Ab* 137-148, szám alatt.

⁴ *Diplomatarium crucigerorum de Alba.* Tomi I-III. in folio. *Ab* 71. sz. alatt.

⁵ *Index ad collectionem Gabrielis Hevenesi.* In folio Gr. 25. sz. alatt.

⁶ Idetartoznak a főgyűjtemény 2., 3., 5-7., 10., 14, 18., 19., 22., 32., 36., 40., 44., 47., 52., 53., 56 , 59., 62., 64, 65., 67 , 73., 80., 93. kötetei (melyek közül nyolcból hiányzik a záradék), továbbá a Cseles-gyűjtemény és a keresztes oklevéltár záradékolt kötetei, a görög unió eredeti okiratait tartalmazó *colligatum* (*Coll. Hev.* 24.) s az egyházi vizitációs jegyzőkönyvek *fColl. Hev.* 54., 57., 60., 61., 63., 66., *Ab* 28. és 30).

⁷ *Coll. Hevenesiana.* T. 11, 15., 68., 74. (a két utóbbi szétdarabolva a *Litterae originales* közt).

⁸ *Coll. Hevenesiana.* T. 9., 13., 17., 23., 27., 28., 31., 39., 42., 43, 46., 49. 50., 55., 70., 71., 76., 79., 81-86., 88., 89., 91. és *Ab* 23., 24., 51. I-III, *G.* 6.

⁹ MONTECUCCOLI: *Ars militaris* (88), DIANASEVICH (*Ab*. 23), a nyomtatásban 1632. megjelent *História Hungariae* másolata (83-85), szentek életrajzai (76., 82., 89.), a hazánkból kitiltott *História diplomatica* nyomtatott példánya (42.), HEVENESI ephemerisei (81.), a megyék kézírásos térképei (91.), továbbá KÉZAI, SZÁNTÓ ISTVÁN, LADÁNYI és mások művei.

¹⁰ BARONIUS és RAYNALDUS (27.), Bzovius és OLDINI (31.), WADDING (39.), AENEAS SYLVIUS, GOLDAST, HENEL, LANDORP, LEIBNIZ stb.

¹¹ *Coll. Hevenesiana* 1., 4., 8., 12., 16., 20., 21., 25., 26., 29., 30, 33-35, 37., 4L, 45, 48-, 51., 58., 69., 72., 75., 77., 78., 87., 90.

¹² A 16., 29., 30., 34., 51., 78. és 90. kötetben van középkori anyag.

¹³ így KÉZAI hártyakózirata elveszvéen, a kivonatos KÉZAI Gestának ma legregibb kézírata a HEVENESI-féle.

tétlen forrásműve a magyar egyháztörténetnek és XVI.-XVIII. század politikai történetünknek.

HEVENESI érdemeit a köztudatban hamar elhomályosították tanítványai, az ő iskolájából kikerült és nyomdokain haladó TIMON, KAPRINAI, PRAY, KATONA és többi társaik, de kezdeményező szerepe történetírásunk történetének legnagyobb alakjai közé emeli. A magyar történeti források rendszeres felkutatásának és összegyűjtésének, a magyar történelem tudományos művelésének megindítása HEVENESI GÁBOR elvitathatatlan érdeme. Mint adatgyűjtő egyike a legnagyobbaknak, munkásságának igazi jelentőségét mégis a kutatás megszervezésében, a magyar jezsuiták történelmi adatgyűjtő iskolájának megalapításában, a tudós munka megszervezésében kell látnunk.

HEVENESI munkásságának tudománytörténeti szempontból legfontosabb, következményeiben leggyümölcsözőbb eredménye a jezsuiták tudós szervezetének megteremtése volt. Vezetése alatt a Jézus-Társaság kebelében egy tudós szervezet keletkezett, mely célul tűzte a magyar egyháztörténet, majd később a magyar történet ismeretlen forrásainak felkutatását és publikálását. Hogy a szervezet, melynek mintaképe kétségtelenül az antwerpeni jezsuita tudósoknak BOLLAND JÁNOS által megalapított tudós szervezete volt, létrejött és rövid másfél évtized alatt ily hatalmas forrásanyagot tudott összegyűjteni, s ezzel alapját vetette a magyar történelem tudományos művelésének, az a Jézus-Társaság bámulatos szervezetében rejlő energia és a közhatalom támogatása mellett elsősorban mégis HEVENESI nagy szellemének, agilitásának és akaraterejének volt köszönhető.

A nagy gyűjtemény összehordása után tüstént megindult a benne felhalmozott hatalmas egyháztörténeti anyag kiaknázása. HEVENESI munkatársai közül OTROKOSI FÓRTS FERENC (1648-1718) a magyar egyháztörténet első összefoglaló feldolgozásában¹, BZSENSZKY RUDOLF (1631-1715) erdélyi egyháztörténeti vázlatában² használta fel az újonnan gyűjtött adatokat. SZÖRÉNYI SÁNDOR (1664-1719) viszont az esztergomi érsekekről irt terjedelmes művével az egyháztörténet monografikus feldolgozásának úttörőjévé lett³ s a magyar tudósok és írók életrajzi adatainak összegyűjtésével szerzett érdemeket,⁴ értékesen egészítve ki a külföldön élő protestáns CZVITTINGER DÁVID hét évvel korábban megjelent biográfikus lexikonját. A feldolgozás ez első kísérletei nem vonták el a jezsuitákat a kutató munkától. HEVENESI halála után már az ő iskolájából kikerült tudósok egész sora munkálkodott gyűjteménye hiányainak kiegészítésén.

¹ *História ecclesiastica Hungarorum*. (Másolata a budapesti Egyetemi Könyvtárban; *Collectio Kaprinaiana in folio*. 19. és 20. kötet.)

² *Origines propagationis variae fidei in Transilvania...* ab A. 1605 usque ad A. 1690. Kéziratban: *Coll. Hevenesiana*. 16. köt., 1-48. 1. Bővített kiadása PATAKI FERENC-től: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum*. Kolozsvár. 1730 és 1764. E névtelenül megjelent művet tévesen ILIA ANDRÁS-nak is tulajdonítják,

³ *História chronologica archiepiscoporum Strigoniensium* ab A. 1000 usque ad A. 1700. Kéziratban: I. 1000-1442. *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 93. kötete; II-III. 1443-1672. *Coll. Prayana* 6-7. kötete; IV. 1673-1700. *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 102. köteté. Az I. kötet 715-1091. lapjának másolata u. o. a 94. kötetben.

⁴ *Pannónia docta, seu nova series chronologica virorum sub corona regni Hungariae eruditione scriptisque ad posteros relictis illustrium* . . . ab A. 1000 usque ad A. 1717. Kéziratban: *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 14. köt. Kaprinai másolata u. o. 49. kötet.

BAKÓ PÉTERFFY KÁROLY (1700-1746), egy hitbuzgó fiatal jezsuita, összegyűjti és két kötetben kiadja a magyar zsinati határozatok és egyházi törvények ma is használható gyűjteményét.¹ Kiadványa az első nyomtatásban megjelent katolikus egyháztörténelmi kiadvány hazánkban. Húszkötetes forrásgyűjtése² becses anyaggal egészíti ki HEVENESI nagy gyűjteményét.

A rendszeres egyháztörténelmi kutatás szükségképpen terelte a jezsuita tudósokat a nemzeti történelem művelése felé. A kutatás során előkerült becses köztörténelmi anyag nyilvánvalóvá tette, hogy az addig kizárólag THÜRÓCZY, BONFINI és ISTVÁNFY műveiből ismert magyar történelem teljes revízióra és kiegészítésre szorul. A kezdeményezés érdeme e téren TIMON SÁMUEL (1675-1736), aki polyhistor tanára, SZENTIVÁNYI MÁRTON történetíró és HEVENESI hatása alatt fogott feladata megoldásához. Részletes tárgymutatót készített a HEVENESI-gyűjteményhez s annak anyagát 8 kötetre terjedő köztörténelmi anyaggal egészítette ki,³ s ez anyagra támaszkodva írta meg Magyarországnak 1000-1662-ig terjedő történetét.⁴ majd a magyarok őstörténetét és Magyarország történelmi és politikai földrajzát.⁵ TIMON vitte át, a zseniális BÉL MÁTYÁSI egy évtizeddel megelőzve, az eredeti források rendszeres felkutatásának és felhasználásának elvét a nemzeti történelem terére. Példája iskolát teremtett s utána a jezsuita tudósok figyelme mindinkább a politikai történet felé fordult. A forráskutatás is ebben az irányban folytatódik. SZEGEDY JÁNOS (1699-1760) az árpádházi királyok törvényeit és II. Endre szabadságlevelleit adja ki bőséges történelmi és jogi jegyzetek kíséretében,⁶ majd két kötetben az egész *Corpus Juris Hungáriát*? SCHMITTH MIKLÓS (1707-1767) – PRAY és KATONA mestere – a magyar történet egész körére kiterjedően.⁸ KORNÉLI JÁNOS (1686-1748) I. Lipót korára gyűjti a forrásokat.⁹ A Jézus-Társaság tudós csillagásza, KÉRI BORGIA FERENC (1702-1768) a byzánci források akkortájt megjelent második kiadásában¹⁰ található magyar vonatkozású adatok kiaknázásával szerzett érdemeket.¹¹ Az adatgyűjtő jezsuiták sorát TIMON SÁMUEL jeles tanítványa, KAPRINAI

¹ Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab A. Christi 1016 usque ad A. 1734. Pars I-II. Pozsony, 1741-1742.

² Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: Collectio Kaprinaiana in folio. 6-25. kötet

³ Coll. Kaprinaiana in folio. 38-45, 50. köt.

⁴ Az 1. kiadás 1714 és 1719 közt részletekben jelent meg. 2. kiadása: Epitome chronologica rerum Hungaricarum. Kassa, 1786 és Kolozsvár 1737, 1764- A 229. lapig TIMON műve, amit az 1577-től 1736-ig terjedő korszak rövid történetével ROST TAMÁS egészített ki. (E művet néha a kolozsvári kiadás címlapján promotorként szereplő DARÓCZY GRÖRGY-nek tulajdonítják.) A mű befejező része kéziratban maradt (Annales regni Hungariae ab A. 1598, usque ad A. 1662. Coll. Kaprinaiana in folio. 37. kötet.) s alapjául szolgált a TIMON-í rítul megdézsmáló KAZY FERENC háromkötetes művének. (História regni Hungariae. T. I-III. Nagyszombat, 1737-1749; 2. kiadás u. o. 1751.)

⁵ Imago antique et novae Hungariae. I-II. Kassa, 1733 -1734; 2. kiadás Bécs, 1754.

⁶ Décréta primorum regum Hungariae. Kolozsvár, 1744.; Décréta et vitae regum Hungariae, qui Transilvaniam posséderont. U. o., 1744; Assertor libertatis Ungaricae, Andreas II. Győr, 1750; Andreas II. dictus Hierosolymitanus rex Ungariae, Saxonum in Transilvania libertatis assertor. U. o., 1751.

⁷ Nagyszombat, 175 L.

⁸ Collectio Kaprinaiana in folio. 33-36. kötet.

⁹ Coll. Kaprinaiana in folio 43., 45., 46. kötet.

¹⁰ Corpus Byzantinae Historiae. Vol. I-XXIII. Venetiis, 1729-1733.

¹¹ Epitome Historiae Byzantinae. I-II. Nagyszombat, 1738-1740 2. kiadás u. o., 1743.

ISTVÁN (1714-1786) zárja be, akinek munkássága már az átmenetet jelöli a jezsuita iskola legkiválóbb tanítványának, PRAY GYÖRGYNEK fellépésétől (1761) számított történetkritikai irányhoz.¹

KAPRINAI rendezte a 133 kötetes HEVENESI-gyűjteményt s ő foglalta egybe a többi jezsuita adatgyűjtők kutatásának eredményeit egy 54 nagy ívrétű kötetre terjedő külön gyűjteménybe.² Ezek áttanulmányozása után rendtársaival – így TERSTYÁNSZKY Jánossal és WAGNER Károlyval – átkutatta és lemásolta a pozsonyi, kassai, szakolcai, bártfai, eperjesi, nagybányai, felsőbányai és s/ebeni városi levéltárakat, a leleszi konvent, a jezsuita rendházak, a Csáky-, Fiáth-, Nyéky-, Perényi-, Soós-, Sztáray-, Vécsey-családok levéltárait. Oklevélmásolatokat kért és kapott RÉVAY és GUSTINI püspököktől; KOLEDA kanonoktól, a történeti források gyűjtésében vele nemesen versengő DOBAI SZÉKELY SÁMUELTTŐL³ és másoktól. Az okleveles források mellett rendszeresen gyűjtötte a bibliográfiai és numizmatikai anyagot, nehezen hozzáférhető történeti művek másolatait és kivonatait, valamint korábbi történetírók eredeti kézíratait. Ellentétben a szervező HEVENESIVEL, KAPRINAI túlnyomórészt maga másolta gyűjteménye anyagát s a középkor szerzeteseit megszégyenítő buzgalmának köszönhető, hogy rövidesen 102 vaskos negyedretű kötetre rugó anyag gyűlt össze.⁴ Néhány kötet eredeti kézirat⁵ kívül 36 kötetben történelmi művek másolatai⁶ és kivonatai⁷ vannak; kettőben KAPRINAI bio-bibiográfikus adatgyűjtése jezsuita tudós-lexikonához;⁸ 55 kötetben rendkívül becses, ma már részben megsemmisült vagy lappangó oklevelek másolatát találjuk.⁹ E nagy gyűjteményhez különféle feljegyzéseket és a feldolgozást előkészítő jegyzeteket tartalmazó 17 kisebb kötet¹⁰ és 10

¹ Önéletrajza: Coll. Kaprinaiana in 4o. 89. köt. 66-72. 1. KATÓKA: História Critica XL. 716. 1., SZINNYEI: Magyar írók élete. V. 980-983. has.

² Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: *Collectio Kaprinaiana in folio*. Tomi I-LIV. címen. 1-4 kötet: ISTVÁNFY fordítása THÁLYAI Páltól; 5. jezsuita elogiumok; 6-25. PÉTERFFY, 26-32. SZEMERE PÁL abaujvármegyei követ, 33-36. SCHMITTH, 37-42. és 50. TIMON, 43-46. TIMON és KORNÉLI kéziratot anyaggyűjtése; 47. KEMÉNY JÁNOS műve; 52. és 53. SPANGÁR és MOLNÁR műveinek kézírata; 48-49 és 51. KAPRINAI vegyes gyűjtése; 54. pecsét- és éremrajzok. Részletes mutatója DEDEK CRESCENS Lajostól: Catalogue manuseriptorum bibi. r. se. univ. Budapestinensis. Tomus II Pars 3. Budapest, 1907. 1-203. 1.

³ DOBAI SZÉKELY gyűjteménye részben a bécsi cs. és kir. udvari levéltárba, részben a pécsi püspöki és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárba került. V. ö. Magyar Könyvszemle, 1885. 202-203. 1., BEKE: A Batthyány-Könyvtár kézíratai. Gyulafehérvár, 1871. 23, 26, 48-49. 1.

⁴ *Collectio Kaprinaiana in quarto*. Tomii-CIL Részletes tárgymutatója: Catalogue manuseriptorum bibi. r. se. Univ. Bp. T. III. Pars. 3. 205-782. 1.

⁵ A 9. és 82. kötet FASCHING, a 14., 73., 93., 102. SZÖRÉNYI, a 72. HEVENESI, a 26. VERES FERENC, az 56. KAPRINAI művének eredeti kézíratait tartalmazza.

⁶ Bécsi Képes Krónika (7. köt.), Budai Krónika (8.), HUSZTY (15.), KÖLESÉRY (21.), BÉL és BETHLEN JÁNOS (24), TIMON (30-31.), BETHLEN FARKAS (32-34.), SZALÁRDI (35-36.), SCHMEIZEL (47), SZÖRÉNYI (49.), BECKICH (80.), BOJTHY (81.), SZIRMAY (83.), MIKOSCH és mások (84.), OLÁH (87.), SOMOGYI (90-91.), SZÖRÉNYI (94.), FORGÁCH és CROMER (95-96.), Genealógia regum (85.), Hungaria Mariana (86.), vegyes történelmi művek (46., 48., 78., 98., 99. kötet).

⁷ WADDING (54., 55.), MARTÉNE-DURAND (68.), HEVENESI (74.), vegyes szerzők (79. kötet).

⁸ 88. és 89. kötet.

⁹ 1-6., 10-13., 16-20., 22-23., 25., 27-29 , 37-45., 50-53., 57-67., 69-71., 75-77., 80., 97., 100-101. kötetek.

¹⁰ Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: *Collectio Kaprinaiana in 8-vo*. Tomi I-XIV.; ...in 16-to. Tomi I-III.

kötet vegyes kézirat¹ járul. Gyűjteménye, mely HEVENESIÉVEL együtt került az Egyetemi Könyvtárba, szervesen egészíti ki a magyar történet minden korszakát felölelő anyagával HEVENESINEK és KÖVETŐINEK elsősorban egyháztörténeti gyűjtését.

KAPRINAI ISTVÁN tervbe vette a most már 323 hatalmas kötetre terjedő kéziratgyűjtemény okleveles anyagának kritikai jegyzetekkel kísért kiadását is. E mű címe, mint önéletrajzából tudjuk,² *Analecta diplomatum regni Hungariae nous historico-criticis illustrata* lett volna. Sajnos, tervében a rend feloszlata miatt megváltozott életkörülményei megakadályozták. Mit vesztett a magyar tudomány e műben, arról a nyomtatásban megjelent, Mátyás uralkodásának első négy évét felölelő két hatalmas kötet tájékoztat.³ KAPRINAI tervét később, ha nem is terjeszkedett ki ily minuciózus részletekig, KATONA ISTVÁN valósította meg.

KAPRINAI val zár u la HEVENESI alapította jezsuita történeti iskola túlnyomóan adatgyűjtő, kutató munkássága. A HEVENESI-iskolának ez a munkássága eredményeiben méltán hasonlítható az antwerpeni jezsuiták és a francia bencések alapvető történettudományi munkájához. A magyar jezsuiták háromnegyed századon át, HEVENESTŐL KAPRINAIIG fáradhatatlan buzgalommal, tudós lelkesedéssel és szervezett erővel végrehajtott kutatómunkájának eredményein épült fel kritikai történetírásunk, melynek megalapítói, PRAY GYÖRGY és KATONA ISTVÁN, maguk is a HEVENESI-iskola tanítványai voltak. Az ő munkásságuk azonban már a magyar történeti kutatás és feldolgozás történetének egy új korszakát vezeti be.

¹A kéziratár törzsanyagában: J6. £&, IM, (7. IM. III, 112. I-7Z, III. 1-II., 115., 115-ii számok alatt Levelezése u. ott G. 116., 118., 119. és 140. b. II. szám alatt.

²Coll. Kaprinaiana in 4-to. 89. köt. 70. lap.

³Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hányad. Pars I-IL Bécs, 1767-1771.